

UOT 1(09)

MİR MÖHSÜN NƏVVABIN İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

Nicat Məmmədov

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aparıcı elmi işçi, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Email:nicatmk@mail.ru

DOI:10.30546/ifs.2021.2(37).85

Xülasə. Təqdim olunmuş məqalədə XIX əsrdə Avropada baş qaldıran maarifçi fəlsəfi fikrin tədricən Azərbaycanda da yayıldığı bir şəraitdə bu fikirlərin XIX əsrin axırları - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mütəfəkkiri M.M.Nəvvabın yaradıcılığında özünəməxsus bir formada inikasını tədqiq olunur. M.M.Nəvvabın əsərlərində geniş surətdə tərənnüm olunan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirləri istər Qərb, istərsə də Şərqi fəlsəfi fikir tarixi kontekstində təhlil olunaraq bu günümüz üçün də aktualıq kəsb edən bir çox siyasi problemlərə aydınlıq gətirilir. M.M.Nəvvabın bədii yaradıcılığında (lirikasında) gözəlliyin tərənnümü, məhəbbət mövzuları ilə yanaşı, ictimai-siyasi məzmunlu şeirlər də mühüm yer tutur. Onun əsərlərində yaşadığı dövrün və mühitin bir çox həlli vacib problemləri öz əksini tapır.

Məqsəd: M.M.Nəvvab yaradıcılığında təqdim olunan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirləri araşdırmaq.

Metodologiya: Müqayisəli - sistemli yanaşma, tarixilik metodu.

Elmi yenilik: M.M.Nəvvab yaradıcılığında tərənnüm olunan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirlərin onun XVIII əsr Qərb etik-estetik və maarifçilik dünyagörüşündən faydalanaraq özünəməxsus surətdə yeni, orijinal fikir və mülahizələr kimi təqdimatının tədqiqi.

Acar sözlər: M.M.Nəvvab, ictimai-siyasi, maarifçi-realist, demokratik, region, erməni-müsəlman davası.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

МИР МОХСУМ НАВВАБА

Ниджат Мамедов

Резюме. В данной статье представлена постепенно распространившаяся в Азербайджане философско-просветительская мысль, возникшая в Европе в XIX веке и его своеобразное отражение в творчестве Азербайджанского мыслителя конца XIX - начало XX века М.М.Навваба. Анализируются в работах М.М.Навваба социально-политические идеи, широко воспеваемые в контексте истории как Западной, так и Восточной философской мысли - поясняющие политические проблемы, которые актуальны и на сегодняшний день. В художественном (в лирике) творчестве М.М. Навваба рядом с восприятием красоты и темами любви также исследуются его стихи с общественно-политическим смыслом и многие проблемы, отражающие решения важных проблем.

Цель: исследование социально-политических и философских идей, представленные в трудах М.М.Навваба.

Методология: системный подход, исторический метод.

Научная новизна: исследование социально-политических и философских идей, прославленных в работах М.М.Навваба и его изложение как новых, оригинальных соображений с точки зрения Западного этико-эстетического и просветительского мировоззрения XVIII века.

Ключевые слова: М.М.Навваб, общественно-политический, просветительно-реалистический, демократический, регион, армяно-мусульманская война.

SOSIO-POLITICAL VIEWS OF MIR MOKHSUM NAVVAB Nidjat Mammadov

Abstract. In the present article philosophical enlightenment thought emerged in Europe in the XIX century, spread in Azerbaijan and its original reflection in the creative work of Azerbaijani thinker of the end of the XIX and beginning of the XX century M.M. Navvab, is presented. An analysis is made of socio-political ideas in works by M.M. Navvab, widely glorified in the light of both Western and Eastern philosophical thought, explaining political problems that actual up to present as well. In works of art (lyric poetry) by Navvab, side by side with comprehending the beauty, and themes of love, there are also studied his poetry with socio-political sense and majority of his problems expressing solution of these important problems.

Purpose: study of socio-political and philosophical ideas, presented in M.M. Navvab's works.

Methodology: system approach, historical method.

Scientific novelty: investigation of socio-political ideas, presented in M.M. Navvab's works and his statement of as new original opinions from the point of view of the Western athic-aesthetic and enlightened world outlook of the XVIII century.

Keywords: M.M. Navvab, socio-political, enlightener-realist, democratic, region, Armenian-Moslem conflict.

Giriş / Introduction

XIX əsr Azərbaycan fəlsəfəsi qədim və zəngin ictimai-fəlsəfi fikir tariximizdə, mədəniyyətimizdə millilik və müasirlik meyilləri əsasında yaranan, mahiyyətə köklü bir dönüş, məzmunca yeni bir dövr kimi əvəzsiz yer tutur və mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XIX əsr Azərbaycan xalqının tarixinə ən faciəli, ziddiyyətli və həm də təzadlı bir dövr kimi daxil olmuşdur. Bu xalqın 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasındakı Türkmənçay müqaviləsi ilə torpaqlarının bölüşdürülməsi və milli-müstəmləkə zülmünə məhkum edilməsi bu günün özündə belə öz təsirini hələ də göstərməkdədir. Lakin tariximiz, eləcə də mənəvi irsimiz haqqında əsl həqiqətləri üzə çıxarıb geniş ictimaiyyətə tam obyektivliyi ilə çatdırmaq bizə indiki milli müstəqillik dövründə nəsib olmuşdur. Bu baxımdan zəruri elmi araşdırmaların aparılması öz aktuallığı ilə daim gündəmdədir.

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Avropada baş qaldıran maarifçi fəlsəfi fikrin tədricən Azərbaycanda yayılması və təsir göstərməsi ilə Azərbaycanda da maarifçilik ideyaları təşəkkül tapmağa başladı. Qərb ölkələrinə və Rusiyaya nisbətən Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının bir qədər gec meydana çıxması o zamankı Azərbaycanın konkret siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni mühiti ilə əlaqədar olmuşdur.

Mir Möhsün Nəvvab (1833-1919) məhz bu dövrdə həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının, ictimai və ədəbi-estetik fikrinin yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və elmi Şərq-Qərb mədəniyyəti ənənələrindən, mənbələrindən bəhrələnərək yaranmışdısa, M.M.Nəvvabın yaradıcılığı XIX əsr Azərbaycan ictimai və ədəbi-bədii düşüncəsinin məhsulu kimi formalaşmışdı.

Əsas hissə / Main Part

Mir Möhsün Nəvvabın ictimai-siyasi və maarifçilik görüşləri başlıca olaraq «Kəşfül-həqiqə» («Həqiqətin kəşfi»), «Nurül-əнвар» («Nurlar işığı»), «Nəsihətnamə» əsərlərində və bir sıra digər şeirlərində öz əksini tapmışdır. Sənətkarın maarifçi dünyagörüşünün formalaşmasında qabaqcıl Qərb fikri ilə yanaşı, Şərq-İslam mədəniyyəti də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Nəvvabın yaradıcılığında İslam etikasının və ümumilikdə İslam dünyagörüşünün ciddi təsiri aydın nəzərə çarpır. Onun yaradıcılığında mükəmməl maarifçilik meyilləri ilə yanaşı, sağlam zəminə əsaslanan dini məqamların mövcudluğu heç də təəccüb doğurmamalıdır. O, bəzi əsərlərində «Quran»da səslənən fikirlərə

müraciət edir. Nəvvab «Quran» surələri və Peyğəmbər ə.s. hədislərindən müxtəlif iqtibaslar gətirir. Ədibin belə iqtibaslara müraciəti daha çox onun «Nurül-əнвар», «Kəşfül-həqiqə» əsərlərində təsadüf olunur. Ümumiyyətlə, onun yaradıcılığına İslami dəyərlər sisteminin güclü təsiri digər əsərlərində də nəzərə çarpır.

Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikri formalaşdırın ədəbiyyat öz çalarlarının müxtəlifliyi ilə beynəlmiləlçi ədəbiyyat idi; milli məhdudluq ona yad idi. XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçi-realist yazıçıları dünya ədəbiyyatının nailiyyətləri ilə tanış olan, rus, Şərqi və Qərbi klassiklərini sevən, öyrənən yazıçılar idilər. Azərbaycan ədəbiyyatı o zaman başqa xalqların ədəbiyyatı ilə çoxcəhətli əlaqələrə malik olub.

Milli ədəbiyyatın məzmununa dünya ədəbiyyatı ilə əlaqəyə xələl gətirmirdi, əksinə, Azərbaycan həyatının, xalqın milli xarakterinin, problemlərinin ədəbiyyatda daha dolğun ifadəsinə imkan yaradırdı. Mollanəsrəddinçilərin realizm, xalqilik uğrunda mübarizədə nəinki klassik Azərbaycan, eləcə də Şərqi, rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatı ənənələrindən və nümunələrindən bacarıqla istifadə etmələri çox təqdirə layiq idi.

M.M.Nəvvabın bədii yaradıcılığında (lirikasında) gözəlliyin tərənnümü, məhəbbət mövzuları ilə yanaşı ictimai-siyasi məzmunlu şeirlər də mühüm yer tutur. Ədibin bu qəbildən olan əsərlərində yaşadığı dövr və mühitin bir çox həlli vacib problemləri öz əksini tapmışdır. Şair özündən bir qədər əvvəl yazıb-yaratmış və ya onunla eyni dövrü paylaşan bir çox ədiblərdən (Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.M.Şükürlü, M.İ.Qasir və s.) fərqli olaraq cəmiyyətdaxili sosial ziddiyyətlər problemini diqqətdən kənar qoymuşdur. Nəvvabın bu həssas məsələyə toxunmamasının əsas səbəbi zənnimizcə, onun maarifçilik görüşlərinə də ciddi şəkildə təsir etmiş ruhani təhsili, o cümlədən mühitin diktə etdiyi bir çox səbəblər üzündən ehtiyatlı mövqe tutmasıdır. Görünür, şair İslam etikasının din xadimləri tərəfindən çox vaxt hakim sinif üçün əlverişli şəkildə izah edilən fikirlərinə laqeyd qalmamışdır. Əgər "Kəşfül-həqiqə" əsərində "ideal şah" üçün vacib olan keyfiyyətlərdən danışarkən müəllifin nəzərləri müəyyən mənada "yuxarı" yönəlmişsə, lirikadakı təhlil və tənqid hədəfləri şairə nisbətdə üstün silki mövqedə deyillər, onun, belə demək mümkünsə, sinfi mənsubiyyət baxımından "tay-tuşları"dır. Ehtimal etmək olar ki, dövr üçün populyar olan üslubda - şeir şəklində yazılan əsərlərin geniş auditoriya qazana bilməsi, tənələrdən ehtiyatlanan və ümumilikdə yaradıcılığının təhlili zamanı gəldiyimiz qənaətə görə də təbiətən ehtiyatlı olan, etidala riayət etməyə çalışan Nəvvabı, özünün sözügedən düşüncələrini gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün başqa janra üstünlük verməyə vadar etmişdir. Hər halda mütəfəkkirin yaradıcılığının müxtəlif cəhətlərinin müqayisəli təhlili bunu deməyə əsas verir ki, "Kəşfül-həqiqə" məsnəvisində sosial təbəqələr arası münasibətlərin təhlili ilə bağlı kövrək cəhətlərə baxmayaraq, lirikada anoloji fikirlər öz inikasını tapmamışdır. Maraqlıdır ki, Nəvvabın bu mövzu ilə bilavasitə bağlı olduğu düşünülməli şeiri də tamamilə əks mövqedən yazılmışdır. Şair "dinə ziyan vuran və yenilik yaradanlara" ünvanladığı şeirini həcv janrında qələmə almışdır və ən qəribəsi də Nəvvabın həcv etdiyi şəxslər sırasında adları keçən millət xəyanətkarlarının kimliyinin izahı ilə bağlıdır. Müəllif onların hakim rejimə qarşı çıxanlar olduğunu bildirir. Şeir elə beləcə də adlanır: "Dinə ziyan vuranların və yenilik yaradanların, şəriətdə və dində ayrı-seçkilik yaradanların, dövlət və millətə xəyanət edənlərin (padşaha ağ olanların) həcvi" [1, s.341-342]. Həcvin həmin şəxslərə ünvanlanan bölümündə oxuyuruq:

O şahənşah ki, xəllaq özü nəsb qılıb,
Fikri zikri o şahin şərə himayət edən əst [1, s.342].

Başqa sözlə, mütəfəkkir burada şahların "Allahın kölgəsi" altında olan şəxslər olduğu barədə həmin dövr çar Rusiyası və şah İranında ən müxtəlif dinlərə məxsus ruhani şəxslərin təbliğ etdikləri və nəticə etibarlı ilə imperialist rejimin üzünömürlüyünü təmin etməyə yönəlmiş yaygın fikirləri dolayısı ilə dəstəkləmiş olur. Daha sonra oxuyuruq:

Xain olmaq necə insafdı bir böylə şahə?
Millətə ömri-giranmayəsini sərf edən əst[1, s. 342].

Ömrünü xalqın tərəqqisi yolunda sərf edən hər hansı bir şəxsə onun tutduğu vəzifədən, rütbəsindən asılı olmayaraq əks olmaq, əlbəttə, heç kəsə, xüsusilə də millətpərvər şəxslərə yaraşan iş

deyil. Lakin burada nə millət o millətdir, nə də şah o şahdır. Çünki İran hökmdarı öz rus həmkarından daha çox bir millətin ikiləşmiş yurdu olan Cənublu və Şımalı vətənimizin tərəqqi və inkişafında ən az maraqlı olan şəxslərdən idi və şairin "Maarifçi Monarx" ideyasını dəstəklədiyi üçün müdafiəsinə qalxdığı şah millətin bir olma arzularını puç edən istibdadın canlı simvolu idi.

Ümumiyyətlə, millətin tərəqqisi ilə bağlı fikir və mülahizələr Nəvvabın ictimai-siyasi məzmunlu lirikasında önəmli yer tutur. M.M. Nəvvab və onun rəhbərlik etdiyi məclis üzvləri tərəfindən onun bu səpkili şeirlərinə öləri nəzər salındığından, şairin yaradıcılığında problemin qoyuluşunun təhlili də məqsədə müvafiq olardı. O, XX əsrin astanasında soydaşlarının hələ də cəhalətdən qurtula bilmədiklərindən acı təəssüf hissi ilə yazır:

Cümlə millətlər tapdılar rifət,
Saldılar ələ şən ilə şəvkət,
Cümləsi edər bizlərə töhmət,
Ayılın, millət, xabi-qəflətdən,
Qurtarın, qardaş, bu cəhalətdən [2, s.82].

Nəvvabın bu sözləri Azərbaycanda inqilabi satiranın banisi M.Ə.Sabirin fikirləri ilə həmahəng səslənir:

Başqalar çox da balonlarla edir seyri-həva,
Biz bu seyri edirik xəbdə hər sübhü məsa,
Qövli - axundu unutdunmu ki, vəz etdi sənə:
Dəhr faindir, əzizim, ona uyma əbədə! [3, s. 190].

Bu problemə Sabirdə olduğu kimi radikal yanaşma Nəvvab lirikası üçün xarakterik xüsusiyyət olmasa da, şairin çağırışının əsas leytmotivi xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, ona rəzalət və gerilik bataqlığına düşdüyünü izah etmək və gözlərini real gerçəkliyə açaraq əməli tədbirlərə sövq etməkdir. Bəs millətinin geriliyini aradan götürmək, onun "cümlə bədərman qalan dərdi" nə əlac tapmaq üçün Nəvvab nə təklif edir? Bunun cavabını axtaran şair durumu başqa millətlərin vəziyyəti ilə müqayisə edir:

Millətlər hamı ittifaq alıb,
Aləm əhlinə vəlvələ salıb,
Bizim əhlimiz mat olub, qalıb,
Ayılın, qardaş, xabi-qəflətdən,
Əl çəkin bir dəm bu cəhalətdən [2, s.83].

Bu sözləri ifadə edən şair xalqının cəhalət buxovundan qurtulması üçün yeganə yolun milli birlikdən keçdiyini söyləyərək yazır:

İttifaq edib eyləyin səvab,
İftiraq etməyin manəndi-dəvab,
Doğru yoldur kim, göstərir Nəvvab,
Ayılın, qardaş, xabi-qəflətdən,
Əl çəkin bir dəm bu cəhalətdən [2, s.83].

Təxminən həmin dövrdə oxşar çağırışlar romantizmin görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Hədinin yaradıcılığında da özünü büruzə verir:

Gəlin tövhidə, ey millət, amandır,
Nifaq isə böyük bir xəsmi-candır [4, s.68].

M.M.Nəvvabın haqqında danışdığımız bu şeiri bir çox müasirlərini, konkret olaraq dövrünün mütərəqqi düşüncəli ziyalılarından olan S.Ə.Şirvanini laqeyd qoymamışdır. Rəhbərlik etdiyi "Beytüs-səfa" ədəbi məclisi ilə "Məclisi-fəramuşan" arasında əlaqələr mövcud olduğundan şamaxılı söz ustası qarabağlı həmkarının əsəri ilə tanış olmaq imkanında idi və o, sonuncunun səsləndirdiyi fikirlərə həmrəyliyi ifadə edərək:

Ey bizə xeyirxah olan Möhsün,
Əhli-ehsani xoşnişan Möhsün [5, c. II, s.121] sözləri ilə başlanan şeirini qələmə almışdır.

Bu iri həcmli şeir Həsən bəy Məlikova ünvanlansa da, məzmunundan anlaşıldığı kimi, Nəvvab

şeyrinin təsiri altında yazılmışdır.

Əgər Nəvvab:

Ayılın millət, xabi-qəflətdən,

Qurtarın, qardaş, bu cəhalətdən [2, s.82-83] deyirsə, S.Ə.Şirvanidə oxuyuruq:

Ayılın bircə xabi-qəflətdən,

Geri qaldıq təmam millətdən [5, c II, s.121].

Göründüyü kimi Şirvani Nəvvab şeyrindəki ideya ilə həmahəng səslənən fikir söyləmişdir. Şeyrdən həmçinin S.Ə.Şirvaninin qarabağlı şairi yüksək qiymətləndirdiyi bəlli olur. Şirvani Nəvvaba müraciətlə onu "güruhi-bəşər", "yeganəyi-dövrən", "qərini-şərəf" adlandıraraq yazır:

Millətin qeyrətin çəkən qardaş,

Toxmi-xoşbəxtlik əkən qardaş.

...Möhsuna, ey fəda olum sənə mən!

Etdiyin fikri-bikrə əad əhsən! [5, c. II, s. 122].

M.M.Nəvvab yaradıcılığı ilə bağlı bu fakt Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir xadimlərinin və ədəbiyyatının ölməz klassikləri sırasında dayanan S.Ə.Şirvani kimi şairin Nəvvab yaradıcılığına böyük hörmət və heyranlıqla yanaşması, mütəfəkkirin o dövr ziyalıları arasında yetərinə nüfuz sahibi olduğunu sübut edir.

Mir Möhsün Nəvvab həmçinin şahidi olduğu erməni-müsəlman davasının tarixi hadisələrini "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" əsərində qələmə alıb gələcək nəsillərə ibrət qaynağı kimi faydalanmağı tövsiyə etmişdir. Lakin mütəfəkkirin şair təbi də xalqımıza qarşı törədilmiş bu qətliama laqeyd qalmamışdır. O, özünün "Şuşa qalasında baş vermiş erməni-müsəlman münafiqəsi münasibətilə" adlı şeyrində hadisələrin hansı şəraitdə meydana gəlib hansı məcrada inkişaf etdiyini şeyr dili ilə izah etmişdir:

Müsəlmana ermənilər durdu sataşmağa,

Qarınca tək Qalada qatışıb qaynaşmağa,

Qırallığın yolların üzərinə asmağa,

Başlarına böyüklük ciqqəsini saşmağa [2, s. 89].

M.Möhsün mürəbbə janrında qələmə aldığı bu şeyrində qanlı çaxnaşmalara məkan olan şəhərdə və ətraf kəndlərdə (şeyrdə Kəçərli, Xəlfəli, Kərkicahan, Daşaltı, Şahini kəndlərinin adları çəkilir) ermənilərin özbaşnalıq törətdiklərini, dinc yerli sakinləri qətlə yetirərək qarət və talanla məşğul olduqlarını yazır. Şair baş verənlərdən hiddətlənərək silaha sarılan azərbaycanlıların (şeyrdə müsəlmanların) şücaətini bəlağətli bir dillə təsvir edir:

Görən vaxtı bu zülmü ermənidən müsəlman,

Difayə hazır olub cümləsi pirü cavan,

Nərə çəkib hər biri manəndi-şiri-juyan,

Əllərində tüfənglər başladı atışmağa [2, s. 89].

Maraqlıdır ki, eyni mövzuya həsr etdiyi nəsr əsərində olduğu kimi, müəllif bu şeyrində də rusların qanlı hadisələrdəki mövqe və iştirakını diqqətdən kənar qoymamışdır. Şeyrdən aydın olur ki, rus qoşunu yalnız "Rüstəmi-Zal tək hər biri şiri-juyan" olan azərbaycanlıların azğın ermənilərə dərs verməsindən sonra məsələyə qarışmışdır. Başqa sözlə, ruslar azərbaycanlılara qarşı törədilən qətliamda müşahidəçi qismində çıxış etmiş, sonra isə erməniləri daha da acınacaqlı aqibətdən qorumaq üçün öz "sülhpərvər" missiyası ilə işə girişmişlər.

Nəvvabın diqqətindən yayınmayan digər bir cəhət hadisələrin sonunda imzalanmış sülhlə bağlıdır. Belə ki, boynu kəndirli erməni keşişləri müsəlmanların yanına gəlib sülh yolunu tutmağı təklif edərkən sonuncular da "bu davadan nə gəlir, yaxşı olur qarışaq, həmdəm olaq, yar olaq, hörmətlə danışaq" məntiqi ilə olanları unutmaq qərarına gəlirlər. Daha sonra müəllif bu sülhün narazılıqla qarşılandığını bildirərək yazır:

Aqibətin olmayıb bir-birini yağladı,

Bu bimövqe barışmaq aləmləri dağladı,

Şad olmayan şəxslər qeyzə gəlib ağladı,

Qeyrətü namusdan az qaldı odlaşmağa [2, s. 91].

Sonrakı illərdə baş vermiş qanlı iğtişaşlar və müasir gündəməmimizin ən qlobal problemi bir daha sübut edir ki, Nəvvabın bu sülhün əbədililiyi ilə bağlı şübhələri əsaslı imiş. Onun "İkinci dəfə baş vermiş erməni-müsəlman münaqişəsinə həsr edilmiş şeir"ində hadisələr təxminən yenə eyni formada inkişaf edir. Lakin bir önəmli fərq nəzərdən qaça bilməz: bu dəfə ruslar ermənilərin passiv müdafiəçiləri deyil, bu azğın əməllərində onların silahdaşları, həmfikirləridirlər. Nəvvab rusların on iki min erməni ilə əlbir olaraq beş gün, beş gecə Azərbaycan kəndlərinə basqın etdiyini, onlarla günahsız insanı qətlə yetirib evlərinə od vurduqlarını yazır:

Qalayaşovun (Qalaşapovun-N.M) boyunduruğuyla ruslar, kazaklar,

Nəçə əyan evlərinə od vurub yandırdılar.

Ermənilə yüğrüşüb həm məscidə od vurdular,

Şöləsin qalxızdılar, ta dərgahi-sübhanə bax [2, s. 84].

Mir Möhsün Nəvvab 26 bəndlik bu mürəbbesinin də sonunda bağlanan sülhdən narahatlığını dilə gətirərək yazır:

Barışq saldı belə zülmü sitəmlərdən sora,

Bir bu qədri qanları nahaq tökənlərdən sora,

Bir bu qədri zülm toxumunu əkənlərdən sora,

Cövrə cari olan minlərcə nahaq qana bax [2, s. 86].

Şahidi olduğu erməni vəhşətinin Nəvvabın yaddaşında dərin iz buraxması labüd idi. Bu səbəbdən də "üzlü qonaqlar"ın bəzən etik çərçivədən kənar şəkildə mütəfəkkirin lənətinə tuş olmalarını anlamaq mümkündür:

Ermənilər xar olsun, mürdardı, mürdar olsun,

Dünya durduqca görüm onları xunbar olsun... [2, s. 76].

M.M.Nəvvab tək Azərbaycanda baş verən proseslərə deyil, dünya dövlətlərində, o cümlədən yaxın və qonşu ölkələrdə cərəyan edən hadisələrə də laqeyd qalmamışdır. Onun 1880-ci illərdə Türkiyə və İran ərazilərində baş verən kürd üsyanları ilə bağlı yazdığı irihəcmli (36 bəndlik) şeiri də müəllifin yaşadığı regionun məhəlli problemlərinə biganə qalmadığının, ən müxtəlif məzmunlu hadisələrə bir ziyalı kimi öz münasibətini bildirməkdən çəkinmədiyinin əyani sübutudur.

Nəvvab bu şeirində Kiçik Asiya regionunu qarışdıran üsyanın inkişaf dinamikasını izləməyə, bu dəhşətli hadisələrin iştirakçılarının - istər üsyan rəhbərlərinin, istərsə də dövlət xidmətində olan şəxslərin kimliyi haqqında ümumi, lakin yerindəcə qənaətləndirici məlumat almağa kömək edir. Şeirin müxtəlif məqamlarında Nəvvabın hadisələrə və onların iştirakçılarna münasibəti də öz ifadəsini tapmışdır. Şair gah tənə edir, gah lənətlər yağdırır, gah da ehtiramını dilə gətirir, bəzən də bu hadisələri qiymətləndirməyi oxucusuna həvalə edir.

Nəvvabın bu əsəri ilə tanış olan hər bir kəsdə belə bir təəssürat yaranır ki, müəllif bu üsyanın qəti əleyhinədir. Şairin mövqeyinin nə dərəcədə doğru olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün bu problemə dərinləndirici nəzər yetirmək lazımdır. XIX əsrin ortalarında Osmanlı imperiyası böyük çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Yalnız kürdlər yaşayan ərazilərdə deyil, bütün ölkədə aclıq və səfalət hökm sürürdü. Belə bir şəraitdə türk dövlətinin tamamilə çöküb dağılmasını istəyən qüvvələr də bu ölkəni daxildən parçalaya biləcək amil axtarırdılar. Bu zaman onların diqqəti kürd və erməni milli azlıqlarına yönəlir. Ağır şəraitdə yaşayan, hətta "acından ölməmək xətrinə öz övladlarını beş quruşa satan" [6, s. 74] kürdlər isə "azadlıq" hərəkatına qalxmaq iqtidarında deyildilər. Bu məqamda tarix səhnəsinə Şeyx Übeydullah çıxdı. Übeydullahın üsyana hazırlığının Rusiya və Qərbin birbaşa nəzarəti altında getməsi də qətiyyətlə təsadüf sayıla bilməz (D.Cəlili ingilis konsulunun bu işdə yaxından iştirak etdiyini qeyd edir) [6, s. 76].

Bununla da ətraflı hazırlıqdan sonra Osmanlı imperiya tarixinin ən qanlı üsyanlarından biri başlanır. Kürdlərin müsəlman ənənələrinə sadiqliyini nəzərə alan Übeydullah türklərin "din yolunu sapmışlar" olduğunu bildirir. Bu halda Nəvvabda oxuyuruq:

Özünü had bilib, bulmaz hidayətdən xəbər,

Xəlqi irşad eyləyir, irşaddən bilməz əsər,

Oxuyur Quranu, Quran əhlinin qanın tökər,
Alimi-bielmi gör, bir qalibi-bicana bax [1, s. 346].

Nəvvab Şeyx Übeydullahın "hadilik" (doğru yol göstərən) iddiasının onun törətdiyi əməllərlə tamamilə ziddiyyət təşkil etdiyini önə çəkərək yalançı xilaskarı ifşa edir. Göründüyü kimi, mütəfəkkirin neqativ münasibətinin kökündə dayanan səbəblərdən biri Quranla pərdələnən üsyançıların, əslində, müsəlman ümmətinə yaraşmayan əməllər törətməsidir.

Göründüyü kimi, mütəfəkkir hələ o zaman baş verənləri düzgün dəyərləndirərək bu hərəkatın "aclar" üsyanından başqa bir şey olmadığını, onun iştirakçılarının əsas məqsədininə qarət və talançılıq olduğunu bildirir. Maraqlıdır ki, "azadlıq hərəkatı"nın tədqiqatçıları da etiraf edirlər ki, hərəkatın zəifləməsinin əsas səbəbi qarət və talanlarda varidat toplamış "acları" öz yurd-yuvasına geri qayıtmasıdır [6, s.82]. M.S.Lazarev Übeydullahın nizamsız dəstələri tərəfindən 600 kəndin qarət edilməsi faktını qeyd etmişdir [7, s.31]. Üsyançılar öz var-dövləti ilə tanınan Cənubi Azərbaycanı, xüsusilə də Təbrizi qarət edərək xarabaya çevirmişlər. Bu fakt Nəvvabın şeirində öz əksini belə tapır:

Baqisi gərdin olub cümlə həzimet eylədi,
Rumiyə, Təbrizə şeyx ol dəm əzəmət eylədi,
Təbrizin fərzanə əhli xeyli vəhşət eylədi,
Seyldən vəhşət edən dəryayi-bipayana bax! [1, s.348].

Kürd millətinin tarixən öz dövlətinin olmaması bir çox hallarda həmin üsyanlar zamanı haqsız ərazi iddialarının səslənməsinə də səbəb olmuşdur. Nəvvabın gedişatını böyük maraq və həyəcanla izlədiyi üsyan zamanı da bu cür fikirlər ortaya atılmışdır. Übeydullah elan etmişdir ki, "zəifləməkdə olan İrani məğlub etdikdən sonra Azərbaycan kimi varlı və münbit torpaqlı ölkənin sahiblərinə çevrilərək biz düşmənimiz osmanlılarla müharibə üçün bitib-tükənməyən mənbə əldə etmiş olacağıq" [6, s.77]. Ehtimal ki, kürd liderin xəstə təxəyyülünün məhsulu olan iddiaların əks-sədası Şimali Azərbaycana da çatmışdır. Çox güman ki, Nəvvabın bu üsyana haqlı olaraq neqativ münasibət bəsləməsinin digər səbəbi də budur.

M.M.Nəvvab yaradıcılığı özündə ehtiva etdiyi bir çox cəhətlərinə görə XIX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrində, ümumilikdə cəmiyyətdə baş vermiş hadisələrin ədəbi-bədii zəminə "oturdulmuş" inikası kimi dərk olunmalıdır. M.M.Nəvvabın çoxsahəli fəaliyyəti təəssüf ki, yalnız onun musiqişünaslıq fəaliyyəti istisna olunmaqla, öz dolğun və hərtərəfli təhlilini tapmamışdır. Nəvvabın zəngin və müxtəlif çalarlı əbədi-bədii irsi isə diqqətdən kənar qalmış və ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Nəticə / Conclusion

M.M.Nəvvabın əsərlərində geniş surətdə tərənnüm olunan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirlərin istər Qərb, istərsə də Şərq fəlsəfi fikir tarixi kontekstində təhlili bunu deməyə əsas verir ki, o hələ Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında rüşeym halında mövcud olmuş, XVIII əsrdə Qərbdə formalaşmış etik-estetik və maarifçilik dünyagörüşündən faydalanaraq bir çox bədii əsərlərində yeni, orijinal fikir və mülahizələr irəli sürmüşdür. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, M.M.Nəvvabın ictimai-siyasi və fəlsəfi dünyagörüşü zaman bölgüsü etibarlı ilə II nəsillik Azərbaycan mütəfəkkirlərinə aid edilməli olduğu halda, düşüncə tərzində və dünyagörüşündəki bir çox mühafizəkar xüsusiyyətləri ilə I nəsillik mütəfəkkirləri ilə bir sırada durduğunu söyləməyə əsas verir.

Çoxsahəli Nəvvab yaradıcılığı tək ictimai, fəlsəfi və ədəbi-bədii irslə məhdudlaşmayaraq təbabət, coğrafiya, astronomiya kimi təbiət elmlərinin, həmçinin musiqişünaslıq və tariximizi tədqiq edən araşdırmaçılar üçün də bir çox maraqlı məqamlarla zəngindir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab, Bakı, Azərbaycan, 1998, 560 s.
2. Nəvvab M.M. Divan, Bakı, Şuşa, 1999, 192 s.
3. Sabir M.Ə. Hophopnamə, Bakı, Yazıçı, 1992, 558 s.
4. Hadi M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1957, 374 s.

5. Şirvani S.Ə. Əsərləri I c., Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1967, 741 s., II c., Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1969, 650 s., III c., Bakı, Elm, 1974, 499 s.

6. Джалиле Д. Освободительное движение курдов под руководством Шейха Обейдуллы против турецких и иранских поработителей. Краткие Сообщения Института Народов Азии (Иранский сб.). М., Из-во Восточной литературы, 1963, № 39, с.72-85. Calile D. Osvoboditelnoe dvijenie kurdiv pod rukovodstvom Şeyxa Obeydullı protiv tureçkix i iranskix poraboditeley. Kratkie Soobşeniya İstituta Narodov Azii (İranskiy sbornik). M. İz-vo Vostoçnoy Literaturı, 1963, № 39, s.72-85.

7. Лазарев М.С. Курдистан и курдская проблема, М., Наука, 1966, 458 с. Lazaryev M.S. Kurdistan i kurdsкая problema, M., Nauka, 1966, 458 s.

Göndərilib: 15.08.21 Qəbul edilib: 02.11.21